

ERMENİSTAN'DA ANAYASAL DÖNÜŞÜM SÜRECİ VE ANAYASA'NIN TEMEL ÖZELLİKLERİ

(THE CONSTITUTIONAL TRANSITION PROCESS IN ARMENIA
AND THE MAIN PRINCIPLES OF THE CONSTITUTION)

Dr. Ali ASKER

21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü Rusya Araştırmaları Bölüm Başkanı
aasker@21yyte.org

Özet: Ermenistan tarihsel süreç içinde oldukça sıkıntılı ve zor bir Anayasal dönüşüm süreci geçirmiştir. 1918-1920 yılları arasındaki ilk bağımsızlık denemesi kısa sürdüğü için, bu dönemde bir Anayasaya sahip olamamıştır. Nitekim bu kadar kısa bir zaman diliminde Anayasa hazırlamak ve uygulamak güçtür. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan Ermenistan, 1995 ve 2005 yıllarında olmak üzere iki defa Anayasa hazırlamıştır. Makalemizde Bu anaysaların hazırlanış süreci ve içeriği ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, Anayasa, Sovyetler Birliği

Abstract: Within the historical process, Armenia has experienced a rather difficult and troubled Constitutional transition process. Since the first attempt of independence in 1918-1920 has been short lived, Armenia has not adopted a Constitution during this period. After all, it is highly difficult to prepare and implement a Constitution within such a short time frame. Gaining its independence in 1991 with the dissolution of the Soviet Union, Armenia has prepared a Constitution twice in 1991 and 2005. In the following article, the preparation process and content of these constitutions will be addressed.

Key Words: Armenia, Constitution, Soviet Union

Anayasal Dönüşüm Sürecinin Tarihsel Seyri

1. İlk Bağımsızlık Denemesi: 1918-1920

1917 yılında Rusya'da Şubat Devrimi'nin gerçekleşmesiyle yeni tarihi-siyasi bir dönem başlamıştır. Devrim sonrası Rusya'nın birçok yerinde olduğu gibi Güney Kafkasya'da da önemli siyasi gelişmeler yaşanmıştır. O döneme dek yeraltı faaliyetlerdeki birçok siyasi örgüt açık faaliyete başlamıştır. Mart 1917 yılında

Transkafkasya'nın yönetimi için Geçici Hükümet tarafından "Transkafkasya Özel Komitesi"¹ adında geçici bir organ oluşturulmuştur. "Toplu Valilik" olarak hareket edecek olan komite, Devlet Duması'nda, bölgenin milli gruplarını temsil eden vekillerden ibaret idi. Fakat bu kurum başından itibaren, Transkafkasya milletlerini yeterince temsil edemediği ve tarım sorununun çözümüyle ilgili halkın güvenini kazanamadığı için eleştirilere hedef olarak etkisiz hale gelmiştir.² Ekim İhtilali sonrası 11 Kasım 1917'de Transkafkasya'nın Tiflis'te toplanmış siyasal ve sosyal örgütleri, Rusya'da yasal hükümeti oluşturacak Kurucu Meclis'e seçim yapılana kadarki dönem için bölgenin geçici hükümeti olacak "Transkafkasya Komiserliği"ni oluşturmuşlardır. Zakavkom (Rusca "Zakafkazskiy Komissariat") adıyla bilinen bu

1920 yılı sonlarından itibaren iki taraflı anlaşmalarla bu birlik ekonomik ve siyasal anlamda bir bütünleşme sürecine girmiştir. 1922 yılına gelindiğinde diğer cumhuriyetler kendi yetkilerini büyük ölçüde merkezi iktidara devretmiştir.

hükümetin 11 üyesi vardır. 26–28 Kasım 1918 tarihinde Kurucu Meclis'e seçimler yapıldıysa da, 5 Ocak 1918 yılında ilk toplantının ardından Bolşevikler tarafından feshedilmiştir. Böyle bir durumda kurumun Transkafkasya'dan olan üyeleri 10 Ocak 1918'de Transkafkasya Seym'ini (Mavera-i Kafkaz Seymini) kurmuşlardır. 9 Nisanda Seym, Transkafkasya'yı bağımsız, demokratik, federatif bir cumhuriyet ilan ederek ilk hükümeti oluşturmuştur.³ Fakat Seym'in Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni üyeleri arasında iç ve dış politikayla ilgili konularda ciddi fikir ihtilafı vardı. Bu yüzden Seym, Transkafkasya siyasilerinin izledikleri politik manevralar sonucunda ortaya çıkmış geçici bir kurumdan öteye

gidememiştir. Bu iç tartışmalar sonucunda 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın kendi bağımsızlığını ilan etmesiyle bu kurum da feshedilmiştir. 27 Mayıs tarihinde ise Ermeniler Taşnaksüyun partisinin önderliğinde bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Ancak bu dönemde Ermenistan her hangi bir Anayasa yapamamıştır.

2. Sovyetler Birliği Dönemi Anayasal Süreç

Ermenistan, Sovyet Rusya'yla birleştiği sırada Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1918 Anayasası yürürlükte idi. Sovyet döneminin ilk Anayasası olan Rusya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti Anayasası (Temel Yasa) 10 Temmuz 1918 tarihinde 5. Tüm-Rusya Sovyetler Kongresi'nde kabul edilmiştir. 3. Tüm-Rusya

1 Bu kurumun adı tarih literatüründe OZaKom (Rusca'dan alınmış Osbyi Zakafkazskiy Komitet-Özel Transkafkasya Komitesi) olarak geçmektedir.

2 Swietochowski, T., Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920 (Çeviren:Nuray Mert), Bağlam yay., İstanbul, 1988, s. 124.

3 Насиров, Т., Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920 гг.). Баку, 1993, s. 45- 46.

Sovyetler Kongresi’nde kabul edilen Ocak 1918 tarihli “Emekçi ve Sömürülen Halkın Haklar Bildirisi”⁴ bu Anayasanın başlangıç bölümüne konmuştur. Bildirinin birinci maddesinde sosyalist sistemin amacı şu şekilde ilan edilmiştir:

“İnsanın insanı her türlü sömürmesine son vermek, toplumun sınıflara bölünmesini tamamen ortadan kaldırmak, tüm sömürülenleri acımadan ezmek, toplumun sosyalist teşkilatlarını kurmak ve sosyalizmi bütün ülkelerde zafere ulaştırmak.” (md. 1)⁵

1920 yılı sonlarından itibaren iki taraflı anlaşmalarla bu birlik ekonomik ve siyasal anlamda bir bütünleşme sürecine girmiştir. 1922 yılına gelindiğinde diğer cumhuriyetler kendi yetkilerini büyük ölçüde merkezi iktidara devretmiştir.

Sovyet döneminde Ermenistan’ın ilk Anayasası Şubat 1921’de kabul edilmiştir.⁶ Bu dönemde Sovyet Cumhuriyetlerin Anayasaları, Rusya’nın Anayasasının birer benzeriydi. Fakat metin ve içerik itibarıyla farklılıklara sahiplerdir. Örneğin, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında ilk Sovyet Anayasası olan Azerbaycan Anayasası’nda, ülkenin ekonomik temellerini öngören özel bir düzenleme yoktur. 1921 yılında bir ekonomik düzenden diğer ekonomik düzene geçiş dönemi olduğu için söz konusu Anayasada gereken düzenlemenin yapılması zor olmuştur. Ermenistan Anayasası’nda ise yeni ekonomik politikanın çerçevesi net bir şekilde çizilmiştir. Anayasaya göre, ekonomik politika özel müteşebbesliğin sınırlarını çizerek tüm ağır sanayi üretim sahalarının millileştirilmesini öngörülmüştür. O dönemde Rusya Federasyonu Sovyet Anayasası’nın 9. maddesinde burjuvazinin tam şekilde boğulması, insanın insan tarafından sömürülmesine son vermek amacıyla şehir ve köylü proletaryasının ve yoksul köylülerin diktatörlüğünün kurulması öngörülmüştür. Belarus ve Azerbaycan Anayasalarında aynı ifadeler kullanılırken, Letonya Anayasası’nda, Rusya Federasyonu Anayasası’nın 9-23. maddelerinin doğrudan kabul edildiğine dair hüküm yer almıştır. Ermenistan Anayasası’nda proletarya diktatörlüğünün vazifeleri sıralanmazken, tarihi misyonuna vurgu yapılmıştır: “Sosyalizmin kurulması ve sınıf farklılığının ortadan kaldırılması.” Bu Anayasada proletarya diktatörlüğü kelimesi kullanılmamış, (Rusya Anayasası ve diğer ülkelerin Anayasalarında olduğu gibi), sadece “işçilerin ve çalışan köylülerin sınıf diktatörlüğü” ibaresi kullanılmıştır.⁷

2 Aralık 1922 tarihli Sovyetler Kongresi’nde Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya ve Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan’ın oluşturdukları Transkafkasya Sovyet Federatif

4 Bildirinin tam metni için bkz: Tanilli, S., Anayasalar ve Siyasal Belgeler, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 583-585.

5 Tanilli, S., 1976, s. 584.

6 Mayıs 1921’de Azerbaycan ve Mart 1922’de Gürcistan Anayasası kabul edilmiştir. 1922 yılında ayrıca iki özerk cumhuriyetin Kırım ve Dağıstan’ın Anayasaları kabul edilmiştir..

7 Чистяков, О. И..Первые советские конституции. 1918 – 1922. Правоведение.1968. № 5. с. 13-14.

Sosyalist Cumhuriyeti'nden (TSFSC) müteşekkil dört cumhuriyeti kapsayan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği kurulmuştur.⁸ Böylece 31 Ocak 1924 yılında 2. Tüm-Sovyet Kongresi'nde kabul edilen yeni Anayasa ile Sovyetler Birliği resmen kurulmuş oldu. 1924 Anayasası sadece iki kısımdan oluşmaktaydı:

- 1) SSCB'nin Oluşumuna İlişkin Deklarasyon,
- 2) SSCB'nin Oluşumuna İlişkin Anlaşma.

Bu Anayasayı diğer Sovyet Anayasalarından ayıran önemli özellik, sadece SSCB'nin oluşumu ve merkezi iktidarla birlik üyesi olan cumhuriyetler arasındaki yetki paylaşımını öngörmesiydi. Anayasada; vatandaş hak ve özgürlükleri, seçim sistemi ve yerel yönetimlerle ilgili düzenleme bulunmamaktaydı.⁹

Ermenistan Aralık 1922'den 5 Aralık 1936 yılına kadar TSFSC'nin bir üyesi olarak Sovyetlerde bulunmuş, 5 Aralık 1936'dan sonra ise doğrudan SSCB'yi oluşturan cumhuriyetlerden biri haline gelmiştir. TSFSC'nin feshinden sonra Ermenistan'ın yeni Anayasası 23 Mart 1937 yılında kabul edilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde Ermenistan'ın son Anayasası ise 14 Nisan 1978 yılında kabul edilmiştir. Her iki Anayasa 1936 ve 1977 Sovyetler Birliği Anayasalarının tekrarıydı. Bu sadece Ermenistan'a özgün bir durum değildir. Sovyetler Birliği döneminde önce SSCB Anayasası hazırlanmış, daha sonra ülke Anayasaları kabul edilmiştir. Ermenistan'ın 1937 Anayasası 1936 Sovyetler Birliği'nin "Stalin Anayasası" olarak tabir edilen Anayasasının aynısıdır.¹⁰ Anayasa gereğince SSCB, "İşçilerin ve köylülerin sosyalist devleti" (md. 1) ve "eşit haklara sahip Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin serbestçe kabul ettikleri bir birliğe dayanan federal devlet"tir. (md. 13).¹¹ Anayasaya göre devletin ekonomik temeli; kapitalist ekonomik modelin tasfiyesine, üretim araçlarından özel mülkiyetin kaldırılmasına ve insanın insan tarafından sömürülmesine son veren sosyalist ekonomik modele dayanmaktadır. Anayasa temel hak ve özgürlüklere yer verirken daha çok sosyal ve ekonomik haklar üzerinde durmuştur. Çalışma, dinlenme, sosyal güvenlik gibi haklara geniş yer verilmiş, buna karşın din, ifade, basın ve toplantı gibi özgürlükler, batılı anlamda gerekli güvencelere bağlanmamıştır. Yukarıda vurgulandığı gibi Ermenistan'ın 1978

8 Отечественная история XX век. s. 271.

9 История государства и права России, s. 398.

10 1930'lara gelindiğinde SSCB'nin yeni Anayasasının kabul edilmesi gereksinimi duyulmaya ve 5 Aralık 1936 yılında 5. SSCB Olağanüstü Sovyetler Kongresinde yeni bir Anayasası kabul edilmiştir. Bu Anayasada devlet kavramı üzerinde durulmuş, devletin iktisadi, siyasi ve hukuki yapısı düzenlenmiş, vatandaşların hak ve sorumlulukları ve seçim sistemine ilişkin düzenlemeler yer almıştır. 1936 Anayasasının yapılması ülkede yeni bir sosyalist sanayinin kurulması, devrim karşıtı güçlerin ortadan kaldırılması, sosyalist mülkiyetin Sovyet toplumunun temeli olarak kabul edilmesi, iktisadi temellerin daha kesin hale getirilmesi lüzumundan doğmuştur. Vernon M., Devlet Sistemleri (Çeviren: Mümtaz Soysal), Ankara, 1961.

11 Değişiklik ve ilavelerle birlikte Anayasasının tam metni için bkz: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin Anayasası (1936), İçinde: Tanilli S, 1976.

Anayasası 1977 Sovyet Anayasasının aynıdır.¹² Sosyalist Anayasaları incelediğimiz zaman eleştirme, söz, basın, toplantı, gösteri, örgütlenme, vicdan özgürlüğü, kişisel dokunulmazlık, konut dokunulmazlığı, özel hayatın, yazışmanın, telefon konuşmaları ve telgraf ulaşımının gizliliği, yargı yoluyla savunulma, şikâyet etme gibi hakların yer aldığını görmekteyiz. Ülke vatandaşlarına devlet ve yerel düzeydeki kanun ve kararların görüşülmesi ve kabulüne katılma hakkına sahipti. Anayasalarda sivil toplum örgütlerinin, sosyal konular dahil olmak üzere, yönetimin karar alma mekanizmasına katılımı düzenlemişti. Bu katılım ile alternatif sunma ve eleştirme görevi bu örgütlere bırakılarak, örgütler düzeyinde bir demokrasi planlanmıştı. Sendikalar, gençlik birlikleri, kooperatifler ve diğer kamu örgütlerinin kendi tüzüklerinde saptanmış amaçlar uyarınca kamu yönetimine, siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel konularda kararlar alınmasına katılabilirdi. Bu Anayasalarda ifade özgürlüğü, düşündüğünü serbestçe söyleyebilme imkânı olmaktan ziyade, toplanıp konuşmak için devletten bir salon isteyebilmekle sınırlıydı. Basın özgürlüğü, düşündüğünü serbestçe yazabilme imkânı değil, gazete çıkarabilmek için devletten basımevi ve kâğıt tahsisi isteme hakkıydı.¹³ Bu yüzden söz konusu hak ve özgürlükler bir demokratik düzenleme değil, totaliter rejimin hukuk normlarıydı.

***Basın özgürlüğü,
düşündüğünü serbestçe
yazabilme imkânı değil,
gazete çıkarabilmek için
devletten basımevi ve kâğıt
tahsisi isteme hakkıydı.***

3. Sovyetler Birliği'nin Dağılması ve Yeni Anayasal Sürecin Başlaması

1985'de Gorbachev'in iktidara gelmesiyle Sovyetler Birliği'nde yeni bir döneme girilmiş, ülkede "yenileşme hareketi" başlatılmıştır. Önceleri bir ekonomik değişim siyasetini ifade eden "yeniden yapılanma" (*perestroyka*) ve "hızlandırma" (*uskoreniye*) kavramları, ciddi şekilde aksayan Sovyet ekonomisinin onarılması, modernleştirilmesi ve daha etkin bir hale getirilmesi amacını simgeliyordu.¹⁴ Daha sonraları bu kavramlara siyasal reform ihtiyacını da çağrıştıran "açıklık" (*glasnost*) kavramı eklendi. "Yeniden yapılanma ve açıklık" ilkeleri, çok partili sisteme geçiş, basın özgürlüğü ve özel mülkiyetin tanınması konularını da içine almaktaydı. Bu değişim hareketi Sovyet rejiminin temelini oluşturan ilkelerle açıkça çelişmekteydi.¹⁵

12 1977 Sovyetler Birliği Anayasasıyla ilgili girişimler 25 Nisan 1962 yılında başlamış, bu amaçla SSCB Yüksek Sovyeti yeni Anayasa taslağının hazırlanması konusunda karar alarak bir komisyon oluşturmuştur. Fakat taslak 1977 yılında hazırlanabilmiş, 4 Haziran 1977'de müzakere amacıyla basında yayınlanmış ve 7 Ekim 1977 yılında kabul edilmiştir. Anayasa; proleter diktatörlüğünün kendi görevini tam şekilde yerine getirdiği ve Sovyet devletinin tüm halkın devleti olduğu vurgulayarak, devleti "işçilerin, köylülerin ve aydınların, cumhuriyetin tüm milletlerden olan emekçilerin irade ve çıkarlarını ifade eden, tüm halkın sosyalist devleti" olarak tanımlamamıştır.

13 Kapani, M., Kamu Hürriyetleri, Yetkin yayınları, Ankara, 1993, s. 159

14 Holmes, L., Post-Komünizm, (Çeviren: Yavuz Alogan), Mavi Ada yay., İstanbul, 2000, s. 206-207.

Eski Sovyetler Birliği'nde rejim değişimleri sürecinde cumhuriyetler seviyesinde, birçok vakada görüldüğü gibi bağımsızlık için mücadele demokrasiye geçişten daha ön plana çıkmıştır. Bu durum dikkate değer iki önemli sonucu beraberinde getirmiştir. Bunlardan ilki, Anayasa yapım çalışmalarını çok yavaş yürüdüğü veya etnik-dini çatışmalar nedeniyle devam edemeyeceğiydi. Böylesine bir hava yeni Anayasaların meşruiyeti konusunda olumsuz etki yaratmıştır. İkinci olarak, birçok cumhuriyette, bağımsızlık ve demokrasi aynı kampta yer almıştır. Birliğin çözülmesine kadar, bağımsız grupların ve milliyetçi liderlerin mücadelesi, Sovyetleşmeye ve Sovyet totalitarizmine karşı bir mücadelesiydi. Bağımsızlığın kazanılmasının ardından birçok cumhuriyet demokratikleşmeye doğru ciddi adımlar atmıştır. Fakat diğerleri çok az ilerleme kaydetmiş ve hatta geriye dönüşler de yaşanmıştır.¹⁶

Yeniden yapılanma sürecinde Anayasaların kabulünden önce, eski Anayasalarda değişiklikler ve ilaveler yapılması yoluna gidilmiştir. İlk önce cumhuriyetlerin adındaki "Sovyet Sosyalist" sözleri kaldırıldı, devlet simgeleri-devlet arması, devlet bayrağı ve milli marşlar değiştirildi. Kuvvetler ayrılığı ilkesi, çok partili sistem, özel mülkiyet vs. konularda yasalar ve Anayasal kanunlar kabul edildi. Devlet organları arasında yetki dağılımı yeniden belirlenmiş, cumhurbaşkanlığı görevi tesis edilmiş, siyasi partiler, seçimler (parlamento ve cumhurbaşkanlığı), yeni mülkiyet türleri hakkında yasalar kabul edildi.¹⁷

3. Anayasa Yapımının Teorik Çerçevesi

Demokrasiye geçiş veya siyasi rejim değişimi sürecinin önemli aşamalarından biri Anayasa yapımıdır. Şunu vurgulamamız gerekir ki, genelde siyasi rejim değişimi süreci bir Anayasa yapımı süreciyle başlamaz. Özellikle post-sosyalist ülkelerde rejimin dağılması ve yeni sürecin şekillenmesi belli bir dönemi kapsamıştır. Yeni rejimin belli başlı kurumları oluştuktan sonra bu süreç söz konusu düzeni Anayasal çerçeveye oturtur ve yeni düzene Anayasal düzeyde hukuki bir statü kazandırır, güvence altına alır. Yeni Anayasa bu süreçte ortaya çıkan siyasal güçlerin üstün ve sınırsız iktidarını yeni bir siyasal yapının kurumsal ve hukuki iktidarına dönüştürür. Bu, bütün sosyal güçlerin ve aktörlerin yeni Anayasaya tabi olması anlamına gelir. Böyle bir güç fiili varlığını sürdürse bile, her hangi bir şekilde meşru olamaz. Ayrıca yeni Anayasa, değişimin ve

15 Sovyetler Birliğinin dağılma süreci ile ilgili bkz. Armaoğlu, F., 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1994.

16 Post komünist ülkelerde Anayasa yapımına ilişkin kapsamlı bir araştırma için bkz. Gönenc, L., Prospect for Constitutionalism in Post Communist Countries, Martinus Nijhoff Publishers (first edition), The Hague, New York, 2002. Makalede L. Gönenc'in doktora tezinin yayınlanmamış metni kullanılmıştır. s. 155.

17 Eren A., Aleskerli A., Yeni Anayasalar: Bağımsız Devletler Topluluğu ve Baltık Cumhuriyetleri Anayasaları, TİKA yayımları, Ankara 2005, s. 14.

devrimin önemli başarılarını düzenleme konusu yaparak Anayasal norm haline getirir. Devrimin siyasal amaçları, siyasal tartışma alanından çıkarılarak, ülkenin diğer bütün kanunlarının üstünde bulunan yazılı bir hukuki belgenin (Anayasanın) tartışılmaz üstün kuralları niteliğine kavuşturulur.¹⁸ Anayasa yapımında çözümlenmesi gereken en önemli sorun, sistem içerisindeki halk kitlelerini ve elitleri memnun edici bir doküman oluşturabilmektir. Anayasa yapımı, siyasi gruplara sorunlarını çözümlenmeleri için bir fırsat oluşturur. Mümkün olduğunca çok grup kendi düşüncelerini, Anayasa yapımı aşamasında ifade edemezse ve Anayasa yapımı ile ilgilenen belli başlı siyasal gruplar memnun kalmazlarsa, bu sorunlar ileride, yapılan bu Anayasayı ve rejimi olumsuz yönde etkileyecektir. Tıpkı “doğum hatası” gibi, Anayasanın yaşamasını zorlaştırır, hatta var olma süresini kısaltır. Bu hataların düzeltilmesi, Anayasanın iyi işlemesi suretiyle mümkün olabilir. Ancak bunun tam tersi olarak, işleyişi daha da kötüleştirir. Bu durum sırasıyla, rejimin ve Anayasanın meşruiyetine zarar verir.¹⁹ Daniel Elazar'a göre Anayasal meşruiyet rızayı gerektirir. Zorla verilebilecek bir söz ya da taahhüt değildir. Ancak, birçok kişi özel bir siyasal rejime itaate zorlanabilir. Dolayısıyla, fikir birliğine dayalı meşruiyet, bir Anayasanın gerçek anlamı ve sürekliliği için kesin olarak gereklidir. Kural, güç yoluyla zorla kabul ettirildiği sürece, Anayasalar sadece anlamlı araçlar olarak, rıza gösterenlerce yaşatılabilir.²⁰

Devrimin siyasal amaçları, siyasal tartışma alanından çıkarılarak, ülkenin diğer bütün kanunlarının üstünde bulunan yazılı bir hukuki belgenin (Anayasanın) tartışılmaz üstün kuralları niteliğine kavuşturulur.

Anayasaların yapıldığı dönemdeki toplumsal ve ekonomik faktörler Anayasa yapımını eklemekte ve Anayasalara yansımaktadır. Anayasal değişimin toplumsal değişimi yansıtması doğal ve gerekli bir koşuldur. Bunun yanı sıra her Anayasal değişimin toplumsal değişimi karşıladığı söylenemez. “Burada önemli olan nokta Anayasal değişimin toplumsal değişmeyi izlemesi değil, onun gerektirdiği düzenlemeleri içerip içermediğidir.”²¹ Anayasal değişmeyi etkileyen diğer bir önemli faktör de, ülkede düşünürler, politikacılar ve halkın Anayasa hakkındaki düşünceleridir. Anayasa üzerinde mutabakatın sağlanamadığı toplumlarda Anayasal değişim her zaman ülkenin gündeminde bulunacaktır.²²

18 Atar Y., Demokrasilerde Anayasal Değişimin Dinamikleri ve Anayasa Yapımı, Mimoza Yayınları, Konya, 2000, s. 22.

19 Gönenc, L., 2000, p. 103.

20 Elazar, D., “Constitution Making : The Pre-eminently Political Act”, The politics of Constitutional Change in Industr. Nations, (Keith G. Banting and Richard Simeon, eds) Mcmillan, London, 1985, 232 - 233.

21 Atar, Y., 2000, s. 10.

22 Wheare, K. C., 1984, s. 101-102.

Anayasal değişimin dinamikleri arasında öncelikli önem arz eden iki faktörden birisi yeni bir devletin kurulması veya bir ülkenin bağımsızlığa kavuşmasıdır. Bazı durumlarda yeni bir devlet kurulmadan önce bu, devletin Anayasasının yapılmasından önce gerçekleşir. Bazı durumlarda da önce Anayasa yapılır ve bu Anayasa yeni devletin kuruluşunu, temel organlarını ve bunların işleyişini, ülkenin siyasal sistemini belirler ve kişilerin hak ve hürriyetlerini düzenler. Bir ülkenin işgal veya koloni yönetiminden kurtulması ve bağımsızlığını elde etmesi de, o ülkede çoğunlukla yeni bir Anayasanın yapılmasını gerekli kılar. Diğer bir faktör ise bir ülkede gerçekleşen ihtilal, devrim, hükümet darbesi ve ülkenin parçalanması gibi olaylardır. Bu olaylar söz konusu ülkede siyasal rejimi kökten veya kısmen değişime uğratar. Bu durumlarda fiili iktidarı elinde tutan sosyal ve siyasal güçler yeni rejimin Anayasasını yapma yoluna gider.²³

Siyasi rejim değişmelerinin önemli aşamalarından olan Anayasa yapımı sürecinde değişik öğelerin dikkate alınması büyük önem taşımaktadır. Bunlardan birincisi, bu süreçte sosyal temel norm (social grundnorm)'un²⁴ belirlenmesidir. Sosyal temel normun belirlenmesi, belli bir ülkede belli bir zamanda yapılacak yeni Anayasanın ya da Anayasa değişikliğinin hangi nedenlerden kaynaklandığının somut olarak anlaşılmasını ifade eder. Anayasa yapımının başka bir unsuru da zamanlamadır. Siyasi rejim değişmesinde "Anayasanın yapımı veya değiştirilmesi için en uygun ve elverişli zamanın seçilmesi ve şartların olgunlaşmasına dikkat edilmesi, yapılacak Anayasanın istikrarlı ve iyi bir Anayasa olması bakımından önemli bir unsurdur."²⁵

Anayasa yapımında başka bir önemli unsur ise bu süreçte toplumsal mutabakatın sağlanması sorunudur. Mutabakata dayalı Anayasa yapımının karşısında yer alan yöntem ise, "çatışmacı Anayasa yapımı"dır. Anayasa yapımında dikkate alınması gereken bir unsur da bu süreçten beklenen toplumsal yararadır. Demokratik ülkelerde değişen sosyal, ekonomik ve siyasal şartlar doğrultusunda meydana gelen yeni sorunların çözümü amacıyla Anayasal değişim gerçekleştirilir ve Anayasa yeni koşullara uydurularak toplumsal yarar sağlanır. Demokratik olmayan ülkelerde Anayasanın yapımıyla ilgili yukarıdan karar verilerek bu karar halka empoze edilir. Bunun dışında yabancı hükümetleri veya dış kamuoyunu etkilemek, bazen de, iç kamuoyuna yönelik olarak, o zamana kadar uygulanan temel politikaların belli ölçüde değiştirildiğini hissettirmekle halkın gözünde meşruluk kazanmak için de Anayasal değişim gerçekleştirilebilir.²⁶

23 Atar, Y., 2000, s. 21-22. Özbudun, E., Türk Anayasa Hukuku, Ankara 1993, s. 121.

24 Kavramla ilgili bkz: Güriz, A., Hukuk Felsefesi, AÜHF Yayını, 1985, s. 343-344.

25 Atar, Y., 2000, s. 148-149.

26 Bkz: Atar, Y., 2000, s. 154-155.

4. Ermenistan'ın Bağımsızlık Elde Etmesi ve Yeni Anayasa Yapımı Süreci

4.1. Toplumsal Hareketlenme Dinamiği Olarak “Karabağ Sorunu”

Ermenistan, Kafkasya Cumhuriyetleri içinde Moskova'ya en sadık cumhuriyetti. Bu yüzden Ermenistan toplumunda bağımsızlık hareketi diğerleri gibi şiddetli ve sarsıntılı olmadı.²⁷ Diğer taraftan Ermenistan'ın yeni döneme geçişi bağımsızlık ve demokratikleşme çabalarından ziyade yayılmacılık, Ermeni toplumun uğradığı “tarihsel adaletsizliğin giderilmesi”, “1915 yılında uğradıkları sözde soykırım iddiaları”nın tanıtılması ve “Karabağ dahil eski Ermeni topraklarının ana vatana birleştirilmesi” gibi sloganlar üzerine gelişmiştir. Azerbaycan'da ise rejim karşıtı gösterileri tetikleyen ana unsur, Dağlık Karabağ Özerk Eyaleti'nde başlatılan ayrımcılık hareketi ve Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı kendisine birleştirme girişimleri oldu. (Dağlık Karabağ Özerk Eyaleti 7 Temmuz 1923 yılında Azerbaycan Merkezi Yürütme Komitesi'nin kararı ile kurulmuştur. Bu bölgenin özerk konuma getirilmesi Çarlık Rusya'nın yürüttüğü politikanın devamıydı.)²⁸

Azerbaycan'da ise rejim karşıtı gösterileri tetikleyen ana unsur, Dağlık Karabağ Özerk Eyaleti'nde başlatılan ayrımcılık hareketi ve Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı kendisine birleştirme girişimleri oldu.

1987 yılından başlayarak Ermenilerin, Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için Moskova'ya yaptıkları başvurular geri çevrilmişse de, 15 Haziran 1988 yılında Ermenistan Yüksek Sovyeti, SSCB Anayasası'nın 70. maddesine dayanarak, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a katılması için Azerbaycan ve Moskova yanında girişimde bulunmuştur. Söz konusu 70. madde, cumhuriyetlerin self-determinasyon hakkına dayanarak Sovyetler Birliği'ni kurduklarını söylemektedir. Bu suretle Karabağ'ın self-determinasyon hakkı olduğundan söz etmek istenmiştir. Fakat Azerbaycan da Sovyet Anayasası'nın 78. maddesine dayanarak bu kararı geçersiz sayma hakkını

27 Armaoğlu, F., 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 935.

28 Ermenilerin Kafkaslara göçü 19. Yüzyıl başlarında Rus dış politikasının temel hedeflerinden biri olmuştur. 20 Mart 1828 tarihinde Rus Çarı I. Nikolay'ın fermanıyla Ermeni vilayeti oluşturulmuştur. Fermana göre, eski İrevan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Ordubad'I içine alan bölgede bir Ermeni vilayeti kurulacaktır. 21 Mart günü Ermeni vilayeti resmen kurulmuştur. Vilayetin terkiğine İrevan'ın 15 ilçesi ile Nahçıvan'ın 5 ilçesi katılmıştır. Bu dönemde Ermeni vilayeti sınırları içine katılmış İrevan şehrinde 7.331 Türk ve 2.369 Ermeni nüfusu vardır. Rus İmparatorluğu'nun Ermenileri Kafkaslara göç ettirmekteki amacı, onları kendi askerî, siyasi, ekonomik ve tümüyle sömürgeci politikalarının aracı haline getirmektir. N. Şavrov'un yazdığına göre, sadece 1828-1830 yıllarında Güney Kafkasya'ya İran'dan 40.000 ve Osmanlı'dan 84.000 Ermeni göç ettirilmiştir ve bu Ermeniler Karabağ, İrevan, Borçalı ve Ahıska bölgelerindeki en verimli topraklara yerleştirilmişlerdir. 1900'lü yılların başında Güney Kafkasya'daki 1.300.000 Ermeni nüfusun ancak 300.000'i buranın yerlisiydi, geri kalan 1 milyon Ermeni ise bölgeye Ruslar tarafından göç ettirilmiştir. Bkz: A.Aleskerli, Ermenilerin Azerbaycan'da Yaptıkları Soykırımlar ve Devam Eden Çözümüzlük, Stratejik Analiz, Sayı: 108, Nisan 2009.

kullanmıştır. Çünkü 78. maddeye göre, bir cumhuriyetin sınırları onun rızası olmadan değiştirilemezdi.²⁹

12 Ocak 1989 yılında Moskova, Karabağ'ın yönetimi için "özel bir komite" kurmuştur. Özel komite Ermeni yanlısı bir siyaset yürütmüştür. Aslında bu komitenin kurulması Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılması yolunda yeni bir girişimdi. 28 Kasım 1989 yılında alınan kararla Moskova, Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu vurguladıysa da beşbin kişilik bir Sovyet askeri kuvvetini Karabağ'da bulundurmaya devam etmiştir.

1 Aralık 1989 günü Ermenistan Parlamentosu'nun Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlamak üzere karar alması, Azerbaycan'daki politik gerilimi had safhasına çıkarmıştır. 6 Aralıkta Azerbaycan Parlamentosu'nun karşı karar alarak Ermenistan'ın kararını geçersiz ve yasadışı sayması gerginliği azaltmamıştır. 1990 yılında Bakü'de baş gösteren itirazlar sırasında Ermeni kökenli olan vatandaşların öldürüldüğünü gerekçe göstererek, 19-20 Ocakta Kızıl Ordu birlikleri sivil halka karşı katliam uygulamış, 28 Şubat 1991 yılında ise Azerbaycan Parlamentosu, Dağlık Karabağ Özerk Eyaleti'nin tasfiye olunmasına ilişkin kanunu kabul etmiştir.³⁰ İkinci büyük katliam ise 25 Şubat 1992 yılında Karabağ'ın Azerbaycanlı yerleşim merkezi olan Hocalı'da olmuştur. Rus askeri alayı ve Ermeni birlikleri tarafından gerçekleştirilen bu çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Olayların sonraki gelişimi Azerbaycan'ı tamamen yenilmiş duruma düşürmüştür. Bu hadiseler sonucu Ermenistan'daki ve Dağlık Karabağ'daki Azerbaycanlı ahali doğma yurtlarından kovulmuş, Azerbaycan, Dağlık Karabağ dışındaki ilçeler dahil topraklarının %20'ni kaybetmiştir.

4.2. Ermenistan'ın Bağımsızlık Elde Etmesi

İlk aşamada muhalefet hareketlerinin ortaya çıkmasında çevre konuları öne çıkmıştır. Aşamalı olarak, etnik-sosyal konular toplu gösterilerde ve kamusal tartışmalarda ekolojik sorunların önüne geçmiştir. 1987 yılı başlarında ve 1988 yılının sonlarına doğru, Ermenistan'ın siyasal takvimindeki en önemli maddeyi Dağlık Karabağ konusu teşkil etmiştir. Bu sorun birçok gayri resmi grubun bir araya gelmelerini ve geniş bir toplumsal destek toplanmasını sağlamıştır. Birçok gayri resmi grup 1988 yılı yazı içerisinde Ermeni Ulusal Hareketi (*Hayots Hamazgayin Şaryum*) örgütünün semsiyesi altında birleşmiş ve kurulan bu örgüt Erivan'da entelektüeller tarafından kurulan gayri resmi bir grup olan Karabağ Komitesi ile birlikte Ermenistan'ın bağımsızlık hareketinde ve demokrasiye geçişinde hayati öneme haiz bir rol

29 Armaoğlu, F., 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 207.

30 Az ərbaycan Respublikası Ali Sovetinin M əlumatı, 1991, No 24, md. 448, 449.

oynamıştır. Ermeni Ulusal Hareketi’nin popülaritesi 1989 yılı boyunca artmaya devam ederek bir güç haline gelmiştir.³¹

Mayıs 1990 yılı parlamento seçimlerinde halk milletçilere, özellikle Ermeni Ulusal Hareketi’ne oy verdi. Ermeni Ulusal Hareketi liderinden Ter Petrosyan Cumhurbaşkanı, Vazgen Manukyan ise Başbakan oldu.³² Parlamento seçimleri Ermenistan’ın bağımsızlık ve demokrasi mücadelesinde bir dönüm noktası oldu. Yüksek Sovyet 23 Ağustos 1990 tarihinde “Ermenistan’ın Bağımsızlığı Bildirisi”ni kabul etti. Bildiri kasıtlı olarak birden fazla anlama gelebilecek bir şekilde yapılmıştı. Çok partili sistem, kuvvetler ayrılığı, insan haklarının korunması ve demokratik amaçlar vurgulandığı bu belgeyle Ermenistan’ın Sovyetler Birliğinden ayrılacağı söz konusu değildi. Bildiri, Ermenistan Anayasasının Sovyet kanunları üzerinde olduğunu, yeni Anayasanın temelini oluşturacağını ve yeni Anayasanın benimsenmesine kadar, Ermenistan Anayasası olarak işlev göreceğini ilan etmişti.³³ Bildirinin Başlangıç kısmında 1 Aralık 1989 yılında aynı zamanda Ermeni Yüksek Sovyeti ve Dağlık Karabağ Ulusal Sovyetinin 1 Aralık 1989 tarihli “Ermeni SSC ve Dağlık Karabağ’ın Birleşmesi Hakkında” kararın temel alınacağı vurgulandı. Bildirinin 11. maddesinde “1915 yılında Osmanlı Türkiye’si ve Batı Ermenistan’da” uğradıkları “soykırımın uluslararası düzeyde tanınması”na çalıştığı hükmü yer almıştır.³⁴ Anayasal sistemle ilgili önemli düzenlemeler “Bağımsız Devletin Temelleri Hakkında” Anayasal Kanun ve Cumhurbaşkanlığı makamının ihdasına dair yasa örnek gösterilebilir.³⁵

4.3. 1995 Anayasası’nın Kabulü

Mart 1991 tarihli Sovyetler Birliğinin korunmasına ilişkin referandum Ermenistan tarafından boykot edilmiştir. Nisan 1991 yılında Ermenistan Komünist Partisinin mülkiyeti millileştirilmiştir. Dört ay sonra ise Komünist Parti kendi kendini feshetmiştir. Moskova’daki Ağustos darbesinden sonra yapılan ve seçmenlerin % 94’nün katıldığı 21 Eylül 1991 referandumunda oylamaya katılanların % 99 bağımsızlık lehinde oy kullanmıştır. 23 Eylül 1991 tarihinde Ermenistan’ın tam bağımsızlığı ilan edilmiştir. Bağımsızlık Bildirisinden kısa bir süre sonra, Anayasa

31 Bkz: Hunter Sh. T., *The Transcaucasus in Transition. Nation-Building and Conflict*. The center for Strategic & International Studies Washington, D.C. 1994, p. 22-57. Göncü L., 2000, p. 134-135.

32 Дербишайр, Дж.Д., Дербишайр, Я., 2000, с. 398.

33 Armaoğlu, F., 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 937. Defeis Elizabeth F., “Constitution Building in Armenia: A Nation Once Again”, *Parker School Journal of East European Law* 1995 No.2, 1995, 160-162, 165-175. naklen, Göncü L., 2000, 135.

34 Bildirinin tam metni için bkz: «Декларация о независимости Армении», 23/08/1990 <http://www.parliament.am/hdoc/Laws/ru/9t9w4k.html>

35 Окуньков, Л.А., «Конституция Армении (Республики Армении) от 5 июня 1995 г.», Вводная статья. http://www.constitution.garant.ru/DOC_3864869.htm

Komisyonu, yeni Anayasa taslağını hazırlamak üzere kurulmuştur. Komisyon Cumhurbaşkanının başkanlığında parlamento ve hükümet üyelerinden oluşmaktaydı. Burada ilginç olan bu üyelerin Cumhurbaşkanı tarafından atanmış olmasıydı. 16 Ekim 1991 tarihinde yapılan ilk doğrudan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde yarışan altı aday arasından Ter-Petrosyan oyların %83'nü alarak Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bu gelişme Ermeni siyasetinde özellikle Anayasa yapımında anahtar bir rol oynamıştır. 29 Kasım 1991 tarihinde "Ermenistan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Hakkında" kanun kabul edilmiştir. Bu Kanununun 10 maddesinin (1). bendi Yüksek Sovyete yeni Anayasa kabul etme yetkisi tanımıştır.³⁶

Moskova'daki Ağustos darbesinden sonra yapılan ve seçmenlerin % 94'nün katıldığı 21 Eylül 1991 referandumunda oylamaya katılanların % 99'u bağımsızlık lehinde oy kullanmıştır.

Yeni Anayasa tasarısı Haziran 1993 tarihinde Anayasa Komisyonu tarafından parlamentoya sunulmuştur. Cumhurbaşkanlığının tasarısına karşı muhalefet de kendi tasarısını öne sürmüştür. Muhalefet grupları daha çok cumhurbaşkanı gücünün oransız dağılımını, 1915 sözde soykırımıyla ve Ermenistan'ın bölgesel amaçları konusunda uluslararası tanınma isteğine ilgili göndermeler yapılmadığı konularını eleştirmekteydi. Tüm bu eleştirilerin sonucunda, Ulusal Mutabakat için Konsey adıyla da tanınan altı muhalefet partisi (Demokratik Çiftçi Partisi,

Ermenistan Demokratik Partisi, Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi, Ermenistan Devrimci Federasyonu, Ulusal Demokratik Birlik ve Anayasal Haklar için Birlik), alternatif bir tasarı hazırlamışlardır.³⁷

Ermenistan Anayasa yapımında en çok tartışılan konulardan birisi, yeni Anayasanın kabulü için uygulanacak yöntem sorunuydu. Muhalefet gruplarının ekseriyeti seçim kurulunun toplanmasından yanaydı. Mart 1992 tarihinde ve Şubat 1993 tarihinde muhalefet geçici seçim kurulu için gösterilere başladı. Cumhurbaşkanı, yeni Anayasanın benimsenmesi için referandumu savunurken, Komünist Partisi, onayın mevcut parlamento tarafından verilmesi gerektiğini savunmuştur. 1994 yılı Nisan ayında Anayasanın kabulüne ilişkin üç değişik yöntem üzerinde müzakereler başlatılmıştır. Ermenistan Anayasası'nın, Anayasa üzerinde yapılacak düzenlemelerde parlamentonun üçte iki çoğunluğunun onayı kuralını çiğnenerek basit çoğunlukla, Parlamento seçimleriyle aynı tarihe gelecek şekilde tasarının referanduma götürülmesini kararlaştırmıştır. Aynı zamanda parlamento, "Referandum Kanunu"na yapılan değişiklik sonucunda yeni Ermenistan Anayasası'nın kabulü için seçmenlerin üçte birinin "evet" demeleri

36 Дербишайр, Дж.Д., Дербишайр, Я., 2000. с. 365. Gönenç L., 2000, 135.

37 Gönenç, L., 2000, 136.

yeterli olacaktı. Bu yasal düzenlemeler yeni Anayasanın meşruiyetini tartışmalı bir hale getirmiştir.³⁸

5 Haziran 1995 tarihli referanduma oy kullanabileceklerin % 56'sı katıldı ve bunlardan sadece % 68'i lehte oy kullandı. Bu da yeni Ermenistan Anayasası'nın, tüm seçmenler içerisinde sadece %37'lik oy oranıyla kabul edildiğini göstermekteydi. Muhalefet, referandumda birçok yolsuzluklar olduğunu, bununda sonuçları etkilediğini iddia etti. Temmuz 1995 referandumunu ve onu takip eden Parlamento seçimlerini izleyen uluslararası gözlemciler, oylamanın özgürce yapıldığını, ancak adil olmadığını belirttiler.³⁹

Anayasanın başlangıç bölümünde yer alan ifadeye göre bu Anayasanın Ermeni halkı tarafından "Ermenistan'ın Bağımsızlık Bildirisinde belirtilmiş Ermeni devletçiliğinin temel ilkelerini ve milli amaçlarını temel alarak" kabul edildiği belirtilmiştir. Dolayısıyla Anayasayla Bağımsızlık Bildirisi'nde yer alan gerek Karabağ'la ilgili, gerekse de sözde Ermeni soykırımıyla ilgili taleplerin devam ettiği vurgulanmıştır.

4.5. 2005 Değişiklikleri

2001 yılında Ermenistan Avrupa Konseyi üyeliğine kabul edildiği sırada 1995 Anayasası'nda değişiklikler yapılacağı taahhüdünde bulunmuştur. 2003 yılında değişikliklerin kabul edilmesi için yapılan girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İlk Anayasa değişikliği tasarısı Venedik Komisyonu'nca eleştirilmiştir. Yeni Anayasa tasarısı hazırlanarak 27 Kasım 2005 yılında referanduma sunulmuştur. Mühalefet referandumu boykot ederken resmi sonuçlar büyük oranda katılımın olduğunu iddia etmiştir.

Anayasa değişiklikleri cumhurbaşkanının bazı yetkilerinin parlamentoya ve başbakana devredilmesi, cumhurbaşkanının Adalet Konseyi Başkanlığı'ndan uzaklaştırılması, insan ve vatandaş hakları konusunda bir takım iyileştirilmelerin yapılmasını öngörmüştür. Anayasa değişikliklerinin büyük çoğunluğu 2007 yılından itibaren yürürlüğe girmiştir.⁴⁰

Anayasanın yeni metni aşağıdaki bölümleri içermektedir.⁴¹

Anayasa Başlangıç ve 9 Bölümden ibarettir.

38 Gönenc, L., 2000, 136.

39 Bremmer, I., Welt C., "Armenia's New Autocrats", Journal of Democracy, Volume 8, Number 3, 1997, p. 87-89.

40 Caucas europenews, 13.12.2005.

41 Anayasanın 1995 ve 2005 metinleri için bkz. <http://www.concourt.am/russian/constitutions/index.htm#6>

Bölüm 1. Anayasal Düzenin Temelleri

Bölüm 2. İnsan ve Vatandaş Temel Hak ve Özgürlükleri

Bölüm 3. Cumhurbaşkanı

Bölüm 4. Milli Meclis

Bölüm 5. Hükümet

Bölüm 6. Yargı Erki

Bölüm 7. Yerel Yönetimler

Bölüm 8. Anayasanın Kabulü, Değiştirilmesi ve Referandum

Bölüm 9. Nihai ve Geçici Hükümler

Anayasanın gerek 1995 metninin gerekse 2005 metninin çerçeve Anayasası olmadığını görmekteyiz. Birçok konular Anayasa metninde ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Bu yöntemle Anayasa hazırlamak eski Sovyet cumhuriyetlerini Anayasalarına özgün bir özelliktir.

6. Anayasal Düzenin Temelleri

Eski Sovyet Cumhuriyetlerinin yeni Anayasaları yapılırken, cumhuriyetlerde baş gösteren siyasal değişimler ve bu ülkelerin toplumsal özellikleri önemli rol oynamıştır. Aynı toplumun içinden çıkmış olmaları ve benzeri zorlukları yaşamalarından dolayı bu cumhuriyetlerdeki Anayasal yapılanmanın bazı ortak özellikleri bulunmaktadır:

- 1) Sosyalist sistemin reddi, yeni liberal-demokratik modelin kabul edilmesi*
- 2) Kuvvetler ayrılığının hukuk devletinin ayrılmaz bir ilkesi olarak tanınması*
- 3) Özel mülkiyetin devlet tarafından yasal güvence altına alınması*
- 4) Hukukun ve yasaların üstünlüğünün tanınması*
- 5) Uluslararası hukuk normları ve ilkeleri çerçevesinde kişi hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması, devlet ve vatandaşın karşılıklı görev ve yükümlülüklerinin belirlenmesi*
- 6) Yerel yönetimin genişletilmesi.⁴²*

42 Михалева, Н.А., 1998, с. 92-93.

Komünist sistemin çökmesi ani bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu ülkelerin muhalefetleri dahil birçokları için komünizmin çöküşü, sürpriz olmuş ve dolayısıyla, yeni döneme hazırlıksız girmişlerdir. Tüm bu olanlar, yani eski rejime son verilmesi yeni rejimin güçlerini oluşturan reformistlerin veya muhalefetin kafasında oluşmuş kurumsal bir çerçeve değildir. Bazı ülkeler, komünizm öncesi Anayasaları yaşatmaya çalışmış, ancak daha sonraları post-komünist şartların çok farklı olduğu ortaya çıkmıştır. Bu hazırlık eksikliği, yeni rejim güçlerini, yoğun bir şekilde Batı Anayasalarını model olarak ödünç almaya zorlamış, hatta bazen ulusal düzenleme üzerinde yaratabilecekleri olumsuz etkiyi göz önüne bile almamışlardır.⁴³ Bazı Anayasalarda devletin sosyalizm öncesi egemenlik olgusuna dikkat çekilmiş, parlamenter ve demokrasi geleneklerine sahip oldukları vurgulanmıştır.⁴⁴ Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında ilk bağımsızlık döneminde sadece Gürcistan 1921 tarihli Anayasaya sahip olmuştur. 1921 Anayasası Gürcü toplumunun demokrasi ve devlet kültürünü sahip bir topluluk olduğunun bir tescili olarak algılanmıştır.⁴⁵ Daha önceleri Anayasası olmayan (sosyalist Anayasalar hariç) devletler ise yeni Anayasalarının başlangıç kısımlarında devlet geleneklerine dayandıklarını vurgulanmıştır. Bu anlamda Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası'nın başlangıç kısmı şu şekilde ifade edilmiştir:

Komünist sistemin çökmesi ani bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu ülkelerin muhalefetleri dahil birçokları için komünizmin çöküşü, sürpriz olmuş ve dolayısıyla, yeni döneme hazırlıksız girmişlerdir.

“Ermeni halkı, Ermenistan'ın Bağımsızlık Bildirisi'nde belirtilmiş Ermeni devletçiliğinin temel ilkelerini ve milli amaçlarını esas alarak, özgürlüğe aşık atalarının bağımsız devletin tekrar ihyasına ilişkin vasiyetini gerçekleştirerek, sonraki nesiller için özgürlüğün, genel refahın, toplumsal barışın temin olunması amacıyla, bağımsızlığın güçlendirilmesi ve geliştirilmesine sadık kalarak, evrensel değerlere bağlılığını onaylayarak, Ermenistan Cumhuriyeti Anayasasını kabul eder.”

Burada geçen “Ermenistan'ın Bağımsızlık Bildirisinde belirtilmiş Ermeni

43 Gönenc, L., 2000, p. 93.

44 Örneğin Gürcistan'ın 1921 Anayasası, Estonya'nın 1920 ve 1938 Temel Yasası, Litvanya'nın 1922 tarihli Anayasası yeni Anayasaların yapım sürecinde etkili olmuştur. Letonya Cumhuriyeti ise 1922 tarihli Anayasasını yeniden yürürlüğe koymuştur.

45 Tarihsel devamlılık 6 Kasım 1992 tarihli “Devlet Hakimiyeti Hakkında” Gürcistan Cumhuriyeti yasasında da görülmektedir. Bu yasa “Gürcistan'ın 1921 tarihli Anayasasına dayanan yeni Anayasanın kabulüne kadar” devlet organlarının yetkilerini belirlemektedir. Bu ifade daha sonra, Gürcistan Cumhuriyetinin 1995 tarihli Anayasasının Başlangıç kısmında da yer almıştır: “Gürcistan vatandaşları..... Gürcü milli devletçiliğinin çok asırlık geleneklerine ve 1921 Gürcistan Anayasasının temel ilkelerine dayanarak bu Anayasayı ilan eder”. Litvanya Cumhuriyeti Anayasasının Başlangıç kısmında Litvanya Yasaları (önceki Anayasa) zikredilmiştir. Estonya'nın 1992 tarihli Anayasasının Başlangıç kısmında ise, 28 Haziran 1992 tarihli yeni Anayasa, 1938 yılında yürürlüğe girmiş Temel Yasanın 1. maddesine dayanarak kabul edildiği ifade olunmaktadır.

devletçiliğinin temel ilkelerini ve milli amaçlarını esas alarak” ibaresi aslında bildiriye yer alan iki hüküm açısından çok önemlidir. Bunlardan birisi Bağımsızlık Bildirgesi’nde yer alan Karabağ’ın Ermenistan birleştirilmesine dair hükmüdür. İkincisi 13. Maddede yer alan Devlet Armasına ait düzenlemedir. Bu maddeye göre “Ermenistan Cumhuriyetinin Arması, siperin merkezinde Nuh’un gemisiyle birlikte Ağrı dağı ve Ermenistan’ın dört tarihi çarlığının Armaları tasvir olunur. Siperi aslan ve kartal tutuyor, siperin altında ise kılıç, dal, başak demeti, zincir ve bant tasvir olunur.

Eski Sovyet Cumhuriyetleri Anayasalarının neredeyse tümünde, cumhuriyetin nitelikleri açısından, çağdaş demokratik Anayasalarda geçerli olan nitelikler belirtilmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası’nın 1. maddesine göre “Ermenistan Cumhuriyeti egemen, demokratik, sosyal, hukuk devletidir.” Cumhuriyetin nitelikleri arasında “sosyal devlet” niteliği konusunda önceki dönemden farklı bir yaklaşım içinde olduğu görülmektedir. Eski Sovyet Anayasalarının birçoğunda “sosyal devlet” ilkesi doğrudan ifade edilmiş olmakla birlikte, sosyal haklar açısından devletin “maddi güvencesi” değil, “hukuki güvencesi” esas alınmaktadır. Başka bir deyişle devletin bundan önceki dönemlerde olduğu gibi tüm sosyal hakları karşılama zorunluluğu yerine olanaklar ölçüsünde yerine getirme şeklinde bir yumuşama görülmektedir. Bu ilkeler arasında laik devlet ilkesine ayrıca yer verilmediğini görmekteyiz.⁴⁶ 2005 değişiklikleriyle Ermenistan Apostolik Kilisesi’yle ilgili Anayasaya yeni düzenlemeler getirilmiştir. 2005 değişikliği ile ilave edilmiş 8.1 maddesi kilisenin devletten ayrı olduğunun yanı sıra Ermeni Apostolik Kilisesi’nin önemine atıf yapmaktadır. Bu maddeye göre; “*Ermenistan Cumhuriyeti Ermeni Apostolik Kilisesinin bir milli kilise olarak Ermeni halkının manevi yaşamındaki, onun milli kültürünün gelişmesindeki ve milli varlığının korunmasındaki istisnai misyonunu kabul eder.*”

1995 metnindeki 11. maddede yapılmış değişiklikle 2005 metninde Ermeni Diasporası’yla ilişkilerin güçlendirilmesi öngörülmektedir. Söz konusu maddeye göre;

46 Eski sosyalist Anayasaların çoğunda laiklik ilkesi açıkça düzenlenmemiştir. Özbekistan hariç diğer Müslüman toplulukların Anayasalarında cumhuriyetin nitelikleri arasında “laik devlet” kavramı yer almaktadır. Ukrayna Anayasasının Başlangıç bölümünde “Tanrının (...) karşısındaki sorumluluğunun bilincine vararak” Anayasanın kabul edildiği ifade edilmektedir. Litvanya Anayasasında göre geleneksel kilise ve dini kurumların devletçe tanındığı ifade edilmektedir. Diğer kilise ve dini kurumlar ise toplumda destek sağladığı ve onların eğitimleri, ayinleri kanuna ve ahlaka aykırı olmadığı durumlarda tanınmaktadır (Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, md.43/1.) Polonya Anayasasına göre Polonya Kilisesi ve devlet arasındaki ilişkiler devlet ve Vatikan arasında yapılmış uluslararası anlaşma ve kanunlarla belirlenir. Devlet ve diğer kiliseler, dini kuruluşlar arasındaki ilişkiler onların temsilcileriyle Bakanlar Kurulu arasında imzalanmış anlaşmalar esasında kabul edilen kanunla düzenlenir. Polonya kilisesi ülkedeki siyasi değişimlerde etkili role sahip olmuştur. 1990 yılından tüm devlet binalarına dini semboller konulmuştur. Resmi törenlerde din görevlileri hazır bulunurlar. Orduda ve donanmada din hizmetlisi görevi tesis edilmiştir. Hükümetin kararıyla dini eğitimle bağlı seçmeli ders okutulur. Bkz: Андреева, Г.Н., КОНСТИТУЦИОННОЕ (ГОСУДАРСТВЕННОЕ) ПРАВО ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН. (Под ред. В.А. Страшуна). Том 3. Изд. БЕК Москва, 1991. с. 501. Bulgaristan Anayasasının 13. maddesine göre, devlet işleri din işlerinden ayrılır. Siyasi amaçlar için dini ve din kurumlarını kullanmak yasaktır. Söz konusu maddenin 3. fıkrası Doğu Ortodoks Hristiyanlığı Bulgaristan’ın geleneksel dini olarak tanımlamıştır. Bunun yanı sıra Bulgaristan’daki diğer dini kurumların (Müslümanlar, Yahudiler, Yedinci gün adventistleri. Tüm-dünya beyaz kardeşliği, Tanrı Kiliseleri Birliği ve Ermeni Havariler Kilisesi) yöneticilerinin teklifi belli bayram tatilleri belirlenmiştir. Bkz: Андреева Г.Н . с. 632.

“Ermenistan Cumhuriyeti uluslar arası hukuk ilke ve normlar çerçevesinde Ermeni Diasporası'yla ilişkilerin güçlendirilmesine, diğer devletlerde bulunan Ermeni tarihi ve kültürel değerlerinin korunmasına, Ermeni eğitim ve kültürel yaşamının gelişmesine yardım eder.”(md. 11)

Ermensitan Anayasası'na göre iktidar halka aittir. Ermeni halkı bu hakkı değişik yollarla kullanır: Seçim, referenadum, Anayasada öngörölmüş devlet organları, yerel yönetim organları, yetkili kişiler (md. 2). Anayasanın 8. bölümünde referandumla ilgili düzenlemeler yer almaktadır. Bu düzenlemelere göre Anayasa, Cumhurbaşkanının veya Milli Meclis'in insiyatifiyle yapılan referandum yoluyla kabul edilir veya değiştirilebilir. Referandum cumhurbaşkanının önerisi veya Milli Meclisin rızasıyla belirlenir. Bu konudaki karar Milli Meclis'in üye tamsayısının ekseriyetinin oyuyla kabul edilir.(md.111) Kanunlar, Milli Meclis'in veya Hükümet'in önerisiyle referanduma sunulabilir. Referandum yoluyla kabul edilmiş kanunlar sadece referandum yoluyla değiştirilebilir.(md. 114) Anayasanın 114. maddesinde değiştirilemez maddeler belirtilmiştir. Bu maddeye göre, Anayasa'nın 1 ve 2. maddeleri, ayrıca bu hükmün yer aldığı 114. madde değiştirilemez. Anayasa'nın 1. maddesi Ermenistan Cumhuriyeti'nin egemen, demokratik, sosyal ve hukuk devleti niteliklerini hükme bağlamaktadır. Anayasa'nın 2. maddesi ise Ermenistan Cumhuriyetinde hâkimiyetin halka ait olduğu hükmü yer almakta olup hâkimiyete her hangi kurum veya kişi tarafından el konulması suç olarak tanımlanmıştır.

***Bu maddeye göre,
Anayasa'nın 1 ve 2.
maddeleri, ayrıca bu
hükmün yer aldığı 114.
madde değiştirilemez.***

7. Temel Hak ve Özgürlükler

Ermenistan Anayasası'nın II. Bölümü, insan ve vatandaşlarının temel hak ve özgürlüklerine ait düzenlemeleri içermektedir. Bu düzenlemelerin ekseriyeti liberal Anayasalarda ve evrensel insan hakları belgelerinde yer alan hükümlerdir. Anayasanın ilgili hükümlerinde şu maddeler yer alır: Yaşam hakkı (md. 15), kişisel özgürlük ve dokunulmazlık (md. 16), hak ve özgürlüklerin korunmasıyla ilgili hukuksal güvenceye sahip olma hakkı (md. 18), ihlal edilmiş hakların yeniden edinmesi ve tarafsız mahkemece adil yargılanma hakkı (madde 19), hukuksal yardım alma hakkı (md. 20), suçsuzluk karinesi (md. 21), kendi eşi ve yakınlarına karşı ifade vermeme hakkı (md. 22), konut dokunulmazlığı (md. 24), seyahet ve yaşam yeri seçme özgürlüğü (md. 25), düşünce, vicdan ve din özgürlüğü (md. 26.), ifade özgürlüğü (md. 27), dernek kurma, sendika kurma ve üye olma hakkı (md. 28), toplanma hakkı (md.29), seçim hakkı (30).

2005 değişiklikleri Ermenistan vatandaşlığı konusunda da önemli hükümler getirmiştir. Anayasa'ya ilave edilmiş 30.1. maddeye göre, Ermenistan Cumhuriyeti'nde doğmuş çocuklar Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşıdır. Ana ve babasından biri Ermeni olan çocuklar Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşı olabilecektir. Vatandaşlığın edinmesi ve kaybedilmesi usulü kanunla belirlenir. Hiçkimse Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşlığından, ayrıca vatandaşlığını değiştirme hakkından yoksun bırakılamaz. Çifte vatandaşlığı olanların hak ve yükümlülükleri kanunla belirlenir. Bu Anayasa maddesinin eklenmesi Ermenistan'da çifte vatandaşlık kanununun kabul edilmesi yolunu açmıştır. 26 Şubat 2007 tarihinde Ermenistan parlamentosunda çifte vatandaşlığa ilişkin "Vatandaşlık Kanunu"nda değişiklik öngören kanun tasarısı 66 kabul, 5 red ve 4 çekimsiz oyla kabul edilmiştir. Kabul edilen yeni kanun gereği, yabancı ülke vatandaşları Ermenistan vatandaşı olabilecek, son 3 yıldır Ermenistan'da ikamet ediyor ve kayıtlı durumda iseler seçimlerde de oy kullanabileceklerdir.⁴⁷ Yeni kanuna göre, 18 yaşına ulaşmış, Ermenistan'da en az üç yıl ikamet eden, Ermenice bilen⁴⁸ ve ülke Anayasasının temel hükümleri hakkında bilgisi olan her şahıs Ermeni vatandaşı olabilecektir. Söz konusu şahsın eşi ve ebeveynleri de Ermeni vatandaşlığını alabilecektir.⁴⁹ Çifte Vatandaşlık Kanunu 2008 yılında yürürlüğe girmiştir. Çifte vatandaşlığı olanlar konusunda bazı sınırlamalar getirilmiştir. Bu vatandaşlar cumhurbaşkanı, milletvekili ve Anayasa Mahkemesi üyesi olamaz. Söz konusu sınırlama Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti üyelerini kapsamamaktadır.⁵⁰ Anayasa'nın 14. maddesine göre kişi onuruna karşı saygılı davranılır ve onun hak ve özgürlüğünün ayrılmaz bir parçası olarak devlet tarafından korunur. 2005 değişikliği ile ilave edilmiş 14.1. maddesinde temel hak ve özgürlüklerin kullanılması açısından büyük öneme sahip "kanun karşısında eşitlik" ilkesi yer almaktadır. Bu maddeye göre cinsiyet, ırk, renk, etnik veya sosyal köken, genetik özellikler, dil, din, dünya bakışı, siyasi veya diğer görüşler, etnik azınlığa mensup olma, malvarlığı durumu, doğumu, şikest olması, yaşı veya sosyal karakterli her hangi bir duruma bağlı olarak ayrımcılık yapılması yasaktır.

Anayasa ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda devletin üzerine belli yükümlülükler yüklemektedir. Bunlar Anayasa'nın 48. maddesinde ailenin, analığın ve çocukların korunması ve himaye altına alınması, halkın istihdamının ve iş şartlarının iyileştirilmesi, konut inşaatının teşvik edilmesi, her bir vatandaşın konut şartlarının iyileştirilmesi, halkın sağlığı programlarının gerçekleştirilmesi, etkin ve ulaşılabilir

47 Sinan Ogan, Ermenistan'da Çifte Vatandaşlık Yasası Kabul Edildi; <http://www.turksam.org/tr/yazdir1209.html>

48 Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşıyla evli olan ebeveynleri veya velisi daha önce Ermenistan vatandaşı olmuş ve 18 yaşına bastıktan sonra 3 yıl içinde dilekçe vermiş kişiler. ecdadı Ermeni olanlar, çifte vatandaşlık yasağı gereği Ocak 1995'den sonra Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşlığından çıkmak için dilekçe vermiş kişiler için üç yıl ikamet etme ve Ermenice bilme şartı aranmamaktadır. Bkz: Армения принял закон "О двойном гражданстве". <http://www.panorama.am/ru/interviews/2007/03/06/harutyunyan/>

49 В Армении введено двойное гражданство. <http://www.nr2.ru/policy/106523.html>. 26.02.07

50 Более четырех тысяч армян имеют двойное гражданство. <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/166254/>. 07 mart 2010.

sağlık hizmeti şartlarının oluşturulması, gençlerin ülkenin siyasi, ekonomik ve kültürel yaşamına katılmalarına yardım olmak vs. ödevler olarak yer almaktadır.

Bu ve benzeri ödevler her ne kadar Anayasada yer alsada uygulanması açısından ciddi sorunların olduğu unutulmamalıdır. Sosyalizm rejiminin barış zamanlarındaki (yani savaş, terör ve devrim dönemleri dışındaki) refahçılığı tartışmalı, ama geçerli bir örnektir. Parasız sağlık hizmetleri, yoksulluğu azaltma programı, çalışma koşulları ve işçilerin haklarıyla ilgili yasalar, insan haklarının geliştirme çabaları olarak gösterilebilir. “Üçüncü Dünya”ya ait ülkeler de dahil olmakla eski sosyalist toplumlar, okur-yazarlık düzeyinin yüksek, bebek ölüm oranının düşük olması ve ortalama yaşam sürecinin yüksek olması gibi özelliklere sahiptiler.⁵¹ Sosyalizm dönemindeki sosyal politikalar, özellikle sağlık ve eğitim alanındaki iyileştirilmeler yeni döneme, yani piyasa ekonomisine geçişte hızlı bir şekilde kötüleşmeye doğru gitmiştir. Bir taraftan eski eğitim sağlık, sigorta ve emeklilik sistemi işevselliğini kaybederken diğer taraftan yeni ortama, yani piyasa ekonomisine uygun sosyal hizmet sistemi oluşturulamamıştır. Yeni siyasi rejime geçiş sürecinde toplumun kazandığı sosyal değerler tükenmeye başlamış, tüm post sosyalist cumhuriyetlerinde büyük sosyal problemler doğurmuştur.

Çifte vatandaşlığı olanlar konusunda bazı sınırlamalar getirilmiştir. Bu vatandaşlar cumhurbaşkanı, milletvekili ve Anayasa Mahkemesi üyesi olamaz.

8. Devlet Organlarının Yapısı ve İşleyişi

8.1. Yürütme

Eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki Anayasa yapımı çalışmalarında ortak bir özellik yeni Anayasaların oluşturulmasında liderlerin merkez konumda olmasıdır. Bu cumhuriyetlerde oluşturulan birçok Anayasa “lider Anayasası” olarak ortaya çıkmıştır. Buna göre Anayasa yapım çalışmaları sırasında, karizmatik devlet başkanları bu Anayasaların yapım sürecini doğrudan etkilemiş, yeni Anayasada güçlü başkanlık sistemlerinin yer alabilmesi için ciddi gayretler sarf etmişler.⁵² Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası'nda cumhurbaşkanlığıyla ilgili düzenlemeler “Üçüncü Bölüm”de yer almaktadır. Anayasaya göre, Cumhurbaşkanı ülkenin başıdır. Cumhurbaşkanı Anayasaya uyulmasını, yasama, yürütme ve yargı organlarının işlevlerinin normal şekilde yürütülmesini sağlar. O, ülkenin bağımsızlığı, toprak

51 Lin. C., “İnsan Hakları ve Demokrasi İlişkileri”, İçinde: Kucuradi, İ., Peker, B., 50 yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları, Ankara, 1999, s. 190.

52 Gönenc, L., 2000, p. 156.

bütünlüğü ve güvenliğinin güvencesidir.(md. 49) Cumhurbaşkanının görev süresi Anayasada beş yıl olarak belirlenmiştir. Ayrıca 35 yaşına ulaşmış, son on yılda Ermenistan Cumhuriyeti'nin vatandaşı olan, son on yılda ülkede daimi ikamet etmiş ve seçim hakkına sahip her şahıs Cumhurbaşkanı seçilebilir. Aynı şahıs arka arkaya iki defadan fazla Cumhurbaşkanlığı görevine seçilemez (md. 50). 2005 yılında yapılan değişiklikle bu maddenin uygulanması konusunda sınırla getirilmiştir. Metne eklenen 53.1. maddesi gereğince sıkıyönetim ve olağanüstü durumlarda Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmaz ve görevdeki cumhurbaşkanı yetkilerini kullanmaya devam eder. Cumhurbaşkanı seçimleri sadece sıkıyönetim ve olağanüstü durumun ortadan kaldırılmasından sonraki kırkıncı günde yapılır (md. 53.1). Yapılan bu değişiklikle alında aynı şahsın iki defadan fazla ard arda cumhurbaşkanı seçilemezliği konusunda düzenleme esnek hale getirilmiştir.⁵³

Cumhurbaşkanının görev ve yetkileri Anayasanın 57. maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddeye göre parlamento tarafından kabul edilmiş kanunları, kendisine intikal ettikten itibaren 21 gün içinde imzalar ve yayımlar. Bu süre içinde yasayı görüş ve teklifleriyle birlikte yeniden görüşülmesi talebiyle Milli Meclis'e geri gönderebilir. Milli Meclis tarafından yeniden kabul edilmiş yasayı beş gün içinde imzalar ve yayımlar (md. 57/2). Anayasa Cumhurbaşkanına parlamentoyu feshetme yetkisi tanımaktadır (md. 57/3). Parlamento iki ay içinde Hükümet programını onaylamazsa cumhurbaşkanı tarafından feshedilmektedir. Ayrıca;

- *Hükümeti kararıyla ivedilikle görüşülmesi gereken bir kanun tasarısının olağan dönem toplantısı süresinde 3 ay içinde kabul etmemesi,*
- *Olağan dönem toplantısı süresinde Milli Meclis'in üç aydan fazla bir süre zarfında toplanmaması,*
- *Olağan dönem toplantısı süresinde Milli Meclisi'n üç aydan fazla bir süre zarfında müzakere edilen konuyla ilgili karar alamaması durumlarında parlamento başkanı veya başbakanının önerisiyle parlamento yine Cumhurbaşkanı tarafından feshedilir (md. 74/1).*

Cumhurbaşkanı parlamentoda en fazla sandalyeye sahip parlamento grublarıyla istişarede bulunduktan sonra Başbakanı atar. Hükümet üyeleri Başbakan'ın önerisiyle göreve atanır ve görevden alınır. Cumhurbaşkanı kanunla öngörülen durumlarda sivil görevlere atamalar yapar, danışma organları oluşturabilir. Cumhurbaşkanı uluslararası ilişkilerde Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsil eder, dış politikanın genel

53 Benzeri düzenleme 2008'de Azerbaycan Anayasasında yapılmıştır. Anayasanın 101. maddesinin V. bendine göre savaş durumunda askeri operasyonların yapılması Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılmasını olanaksız kıldığı zaman Azerbaycan Cumhurbaşkanının görev süresi askeri operasyonların sonuçlandırılmasına kadar ertelenir. Bu konudaki karar seçim komisyonunun başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesi tarafından alınır.

şekilde yürütülmesini gerçekleştirir, uluslararası antlaşmalar yapar, Milli Meclis tarafından onaylanmış uluslararası antlaşmaları imzalar, hükümetlerarası antlaşmaları onaylar. Başsavcının, Merkez Bankası Başkanı'nın ve Denetim Kamarası Başkanı'nın adaylığını parlamentonun onayına sunar. (md. 57). Anayasa Mahkemesi'nin dokuz üyesinden dördü Cumhurbaşkanı tarafından atanır. Anayasa Mahkemesi Başkanlığı otuz günden fazla boş kaldığı durumlarda Milli Meclis başkanının önerisiyle mahkeme üyelerinden birisi parlamento tarafından Anayasa Mahkemesi Başkanı görevine atanır. Bu işlem gereken süre içinde gerçekleşmediği durumda Anayasa Mahkemesi Başkanı Cumhurbaşkanı tarafından göreve atanır (md. 83/2). Adalet Konseyinin önerisi üzerine Temyiz Mahkemesi ve dairelerinin başkanlarını, İstinaf Mahkemesi Başkanı'nı, birinci derece mahkemelerin ve uzman mahkemelerin hakimlerini göreve atar, yetkilerini sona erdirir, onların hapsine, mahkeme yoluyla cezai veya idari kovuşturma yapılmasına izin verebilir. Göreve atadığı savcılarını görevden alır. Cumhurbaşkanı Silahlı Kuvvetlerin Başkomutanı'dır. Savaş durumu, genel veya kısmi seferberlik ilan edebilir. Cumhurbaşkanı devlete ihanet veya diğer ağır suç nedeniyle görevinden uzaklaştırılabilir (md. 57). Parlamento üye tam sayısının çoğunluğu tarafından alınmış karar doğrultusunda Anayasa Mahkemesinin görüşünün alınması için başvuruda bulunur. Cumhurbaşkanının görevinden uzaklaştırılmasına ilişkin karar, Anayasa Mahkemesinin görüşüne dayanarak Milli Meclis tarafından üye tam sayısının en az üçte ikisinin oylarıyla alınır (md. 57). Cumhurbaşkanı parlamentoya istifasını sunabilir. İstifa dilekçesinin sunulmasını izleyen onuncu gün bitiminde iki gün içinde cumhurbaşkanı tekrar istifa dilekçesi sunarsa bu istifa kabul edilmiş sayılır ve Anayasada belirlenmiş süre ve yönteme uygun olarak olağanüstü cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılır (md. 58).

Cumhurbaşkanının ağır hastalığı veya yetkilerini kullanmada diğer aşılmaz engellerin bulunması durumunda Milli Meclis, Hükümet'in teklifi üzerine ve Anayasa Mahkemesi'nin görüşüne dayanarak üye tam sayısının en az üçte iki çoğunluğuyla Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini yerine getirmesinin imkânsızlığına ilişkin karar alır. Anayasa Mahkemesi'nin görüşünde cumhurbaşkanının yetkilerini kullanamamasına dair gerekçe bulunmazsa Hükümet söz konusu öneriyi parlamentoya sunamaz.(md. 59) Yeni seçilmiş cumhurbaşkanının göreve başlamasına kadar cumhurbaşkanı görevini vekâleten Milli Meclisin Başkanı, bu mümkün olmazsa Başbakan yürütür. Bu süre içinde referandum belirlemek, Başbakanı göreve atamak, Silahlı Kuvvetlerin yüksek komuta heyetini göreve atamak ve görevden almak (sıkıyönetim dönemi hariç) kanunla öngörülmüş durumlarda polis ve istihbarat yetkililerini göreve atamak yasaktır. Ayrıca 55. Maddesinde öngörülmüş bazı yetkilerin kullanması sınırlandırılmıştır. Bunlar parlamentonun feshi ve olağanüstü seçimlerin yapılması (55/3), diplomatik görevlere atamaların yapılması (55/8), madalya ve payelerle ödüllendirmek, askeri rütbeler vermek (md. 55/16), ve af yetkisini kullanmaktır. (md55/17)

Anayasanın 5. Bölümü, Hükümetle ilgili düzenlemeleri içermektedir. Ermenistan Hükümeti iç ve dış politikayı hazırlar ve uygular. Ülkenin dış politikası cumhurbaşkanıyla birlikte işlenip hazırlanır ve uygulanır. Hükümetin yapısı yine Hükümet'in önerisi doğrultusunda kanunla belirlenir (md. 85). Başbakan hükümeti toplantıya çağırır. Dış politika, savunma ve ulusal güvenlik konularının ele alındığı toplantılar Cumhurbaşkanı tarafından çağrılarak yönetilebilir. Cumhurbaşkanı Hükümet'in kararını bir ay süreyle durdurabilir ve bu kararın Anayasaya uygunluğu konusunda Anayasa Mahkemesi'ne başvuruda bulunabilir (md. 86).

“Marzpet” olarak adlandırılan valiler Hükümet'in kararıyla atanır ve görevden alınır. Hükümetin bu kararı Cumhurbaşkanı tarafından onaylanır. Anayasanın 89. maddesine göre Hükümet:

- 1) Anayasanın 74. maddesinde öngörölmüş şekilde kendi faaliyet programını Milli Meclisin onayına sunar;
- 2) Devlet bütçe tasarısını Milli Meclisin onayına sunar, bütçenin uygulanmasını sağlar ve buna ilişkin Milli Meclise rapor sunar;
- 3) Devlet mallarını yönetir;
- 4) Devletin maliye-ekonomik, kredi ve vergi alanında ortak politikanın gerçekleştirilmesini sağlar;
- 4.1) bölgesel kalkınma politikasını gerçekleştirir.
- 5) Bilim, eğitim, kültür, sağlık, sosyal güvenlik ve doğanın korunması alanlarındaki devlet politikasının gerçekleştirir;
- 6) Ülkenin savunmasının, milli güvenliğinin ve dış politikasının gerçekleştirilmesini sağlar;
- 7) Yasallığın güçlendirilmesi, vatandaş hak ve özgürlüklerinin korunması, mülkiyetin ve kamu düzeninin muhafazası konularında önlemler alır.
- 8) Anayasa ve kanunlarla belirlenmiş diğer işlev ve yetkileri kullanır.

1995 Anayasası'na göre Ermenistan Cumhuriyeti'nde yürütme yetkisi hükümet tarafından gerçekleştirilmekteydi. Hükümetin yapısı ve faaliyet şekli Başbakan'ın önerisi üzerine Cumhurbaşkanının kararnamesiyle belirlenmekteydi.(md. 85. 1995 Anayasası) Hükümetin oturumları Cumhurbaşkanı veya onun görevlendirmesiyle Başbakan tarafından yapıldı. Hükümet kararları Başbakan tarafından imzalanır ve Cumhurbaşkanı tarafından onaylanır.

8.2. Yasama

Milli Meclis olarak adlandırılan parlamentonun görev ve faaliyeti Anayasanın Dördüncü Bölümü'nde yer almaktadır. Ermenistan Parlamentosu 131 milletvekilinden oluşur ve yetki süresi beş yıldır. 25 yaşına basmış, son beş yılda Ermenistan Cumhuriyeti'nin vatandaşı olan, son beş yılda Cumhuriyet sınırları içinde devamlı ikamet etmiş ve seçim hakkına sahip her şahıs milletvekili seçilebilir.(md. 64) Milli Meclise olağan seçimler, yetkilerinin sona ermesinden önceki en erken 30 ve en geç 40 gün içinde yapılır. (md. 68)

Anayasa bu süre içinde parlamentonun feshine ilişkin bazı sınırlamalar da getirmiştir. Milli Meclis sıkıyönetim veya olağanüstü durumlarda, ayrıca Cumhurbaşkanı'nın görevden alınmasına ilişkin konunun görüşüldüğü süreçte feshedilemez. Sıkıyönetim ve olağanüstü durumlarda parlamento seçimleri yapılmaz. Sıkıyönetim ve olağanüstü durum sona erdikten sonra en erken eli gün ve en geç altmış gün içinde seçimler yapılır. Faaliyetteki parlamentonun yetki süresi yetki süresi yeni parlamentonun görev süresinin başlamasına kadar uzatılır. (md. 63)

Yeni seçilmiş cumhurbaşkanının göreve başlamasına kadar cumhurbaşkanı görevini vekâleten Milli Meclis'in Başkanı, bu mümkün olmazsa, Başbakan yürütür.

Parlamentoya kanun tasarısı sunma yetkisi milletvekillerine ve hükümete aittir. Hükümetin görüşü doğrultusunda, bütçe gelirlerini azaltan veya devlet giderlerini artıran kanun tasarıları Milli Meclis üye tam sayısının çoğunluğuyla kabul edilir. (md. 75) Milli Meclis'in birçok yetkilerinin kullanılması Cumhurbaşkanı'nın önerisine bağlanmıştır. Bu yetkiler Anayasa'nın 81. maddesinde belirtilmiştir. Söz konusu yetkiler arasında af, uluslar arası anlaşmaların onaylanması, durdurulması ve feshi yer almaktadır. Siyasi ve askeri nitelikli veya sınır değişiklikleri içeren anlaşmalar, insan hak, özgürlük ve ödevleri konusundaki anlaşmalar, Ermenistan Cumhuriyeti'ne mali yükümlülükler getiren anlaşmalar, yeni kanun kabul edilmesini veya değiştirilmesini öngören veya kanuna aykırı olan anlaşmalar ve kanunla öngörülmüş diğer anlaşmaların Milli Meclis'te onayı gerektirmektedir. (md. 82) Ülkenin idari taksimatı konusundaki değişiklikler parlamento tarafından hükümetin önerisi doğrultusunda gerçekleştirilir.

Yargı sistemine ilişkin atamalarla ilgili parlamento belli yetkilere sahiptir. Anayasa Mahkemesi'nin dokuz üyesinden beşi Milli Meclis Başkanı'nın önerisiyle parlamento tarafından seçilir. Anayasa Mahkemesi Başkanlığının boşalmasından sonra otuz gün içinde bu göreve yine Anayasa Mahkemesi üyeleri arasından ve parlamento başkanının önerisiyle yeni atama yapılır. Anayasa Mahkemesi görüşü

doğrultusunda Anayasa Mahkemesi üyelerinin görev süresinin sona erdirilmesi, cezaî, idari soruşturumaya tabi tutulması, tutuklanması konularında parlamento üye tamsayısının çoğunluğunun oyu ile karar verir.(md. 83)

1995 metninde 78. maddede parlamentonunun belirlediği süre zarfında hükümete kanun hükmünde kararname verilme yetkisi öngörülmüştür. Bu yetki 2005 yılında yapılan değişiklikle kaldırılmıştır.

Parlamento üye tam sayısının çoğunluğu tarafından almış kararlar hükümete güvensizlik oyu verebilir. Bu konudaki karar tasarısı Cumhurbaşkanı tarafından veya milletvekillerinin en az üçte biri tarafından sunulabilir. Sıkıyönetim ve olağanüstü durumlarda söz konusu karar tasarısı sunulamaz. Tasarı sunulduktan sonra en erken 48 saat ve en geç yetmiş iki saat içinde görüşülmelidir. (md. 84).

8.3. Yargı

Yargı erkine ilişkin düzenlemeler Anayasanın Altıncı Bölümü’de yer almaktadır. Anayasaya göre, Ermenistan Cumhuriyeti’nde yargılama sadece mahkemeler tarafından Anayasa ve yasalara uygun olarak gerçekleştirilir. (md.91). Anayasa’nın 92. maddesi yargı sistemine ilişkin hiyerarşiyi şu şekilde tanımlamaktadır:

- *Birinci dereceli genel mahkemeler*
- *İstinaf Mahkemesi*
- *Temyiz Mahkemesi*

Kanunla belirlenmiş durumlarda uzman mahkemelerin de oluşturulmasına müsaade edilmektedir. Olağanüstü mahkemelerin oluşturulması yasaktır. Anayasal yargılama dışındaki konularda yargı sistemindeki en üst mercii Temyiz Mahkemesi’dir. (md. 92) 1995 metnine göre mahkemelerin bağımsızlığının güvencesi cumhurbaşkanıydı. Cumhurbaşkanı Adalet Konseyi’ne başkanlık ederdi. Adalet Bakanı ve Başsavcı Konsey Başkanı’nın yardımcısıydı. Cumhurbaşkanı yürütme erkinin başında olduğu için böyle bir düzenleme yargı erkinin bağımsızlığını ve serbestliğini zedeler nitelikteydi. 2005 yılında yapılan değişiklikle mahkemelerin bağımsızlığının Anayasa ve yasalarla sağlanacağı hükmü getirilmiştir.(md. 94) Halen yürürlükte olan 2005 metnindeki düzenlemeye göre Adalet Konseyi’nin dokuz üyesi beş yıl süreyle Ermenistan Cumhuriyeti hakimlerinin genel toplantısında gizli oylamayla seçilir. Bununla birlikte hukukçu bilim adamları içinden iki üye Cumhurbaşkanı ve iki üye de Milli Meclis Başkanı tarafından atanır. Temyiz Mahkemesi’nin Başkanı Adalet Konseyi’nin toplantılarını yönetir ve oy hakkına sahip değildir.(md. 94.1)

Bilindiği üzere, sosyalist devlet ideolojisine aykırı olduğu gerekçesiyle Sovyetler Birliği'nde Anayasa Mahkemelerine yer verilmemiştir. Avrupa'da sosyalist ülkelerin bazılarında (Yugoslavya, daha sonra Çekoslovakya, Polonya) Anayasa Mahkemeleri öncelikle kurulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasına yakın "Anayasa Denetimi Komitesi" olarak adlandırılan bir organ kurulmuştur.⁵⁴ Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kuvvetler ayrılığı ilkesini benimseyen yeni Anayasalarda, Anayasal yargının kurulması yönünde adımlar atılmıştır. Bağımsızlıklarını elde etmiş tüm cumhuriyetlerde (Türkmenistan hariç) Anayasa mahkemeleri kurulmuştur. Ermenistan Anayasa Mahkemesi'ne ilişkin düzenlemeye göre Anayasa Mahkemesi hâkimleri daimidir. Hâkimler 65 yaşına, Anayasa Mahkemesi üyeleri 70 yaşına kadar görev yaparlar. Onların yetkileri sadece Anayasa ve yasayla öngörülen şekilde sona erer. (md.96) Anayasa Mahkemesi, beşi Milli Meclis, dördü Cumhurbaşkanı tarafından atanan dokuz üyeden oluşur.(md.99)

Anayasa Mahkemesi'nin yetkileri 100. maddede belirlenmiştir. Buna göre mahkeme;

- 1) Milli Meclis yasalarının ve kararlarının, Cumhurbaşkanının emirlerinin, Hükümetin, Başbakanın ve yerel yönetimlerin kararlarının Anayasaya uygunluğunu belirler.
- 2) Uluslararası antlaşmanın onaylanmasından önce bu antlaşmada öngörülen yükümlülüklerin Anayasaya uygunluğunu belirler.
- 3) Cumhurbaşkanı ve milletvekili seçimleri, referandum sonuçlarından doğan davaları karara bağlar.

3.1. Cumhurbaşkanı ve milletvekillerinin seçim sonuçlarıyla ilgili alınan kararlar konusundaki uyumsuzlukları çözer.

- 4) Cumhurbaşkanı adayları için ortaya çıkmış engellerin aşılmaz olduğunu veya giderildiğini tanımlar.
- 5) Cumhurbaşkanının görevden uzaklaştırılmasına ilişkin gerekçeye ilişkin görüş bildirir.
- 6) Cumhurbaşkanının yetkilerini kullanamamasına ilişkin görüş bildirir.
- 7) Anayasa Mahkemesi üyelerinin yetkilerinin sona ermesi, hapsi, yargı yoluyla cezai ve idari sorumluluğuna gidilmesi konusunda görüş bildirir.
- 8) Yerel yönetim başkanlarının görevden uzaklaştırılmasının gerekçelerine dair görüş bildirir.

⁵⁴ Orta ve Doğu Avrupa Devletlerinde Anayasa Mahkemelerinin gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz. Kaboğlu, Ö. İ., Anayasa Yargısı, 3. Baskı, İMGE kitabevi, İstanbul, Eylül 2000, s. 20-24.

- 9) Partilerin faaliyetinin durdurulması veya yasaklanması konusunda yasayla belirlenmiş şekilde karar alır.(md. 100)

1995 Anayasası'nda, Anayasa Mahkemesi'ne başvuruda bulunabilecek kurum ve kişilerin çerçevesi belirlenmiştir. Bunlar:

- Cumhurbaşkanı,
- Milletvekillerinin en az üçte biri
- Seçim sonuçlarına ilişkin uzlaşmazlıklarda, Cumhurbaşkanı ve milletvekili adayları

•Anayasanın 59. maddelerinde öngörülen durumlar için Hükümet'dir. (md.101. 1995 metni)

2005 değişiklikleriyle yerel yönetimlere kendi Anayasal haklarını ihlal eden düzenlemelerle ilgili olarak başvuru hakkı tanınmıştır. Ayrıca Anayasayla ilk kez bireysel başvuru hakkı öngörülmüştür.

2005 yılında yapılan değişikliklerle Anayasa Mahkemesi'ne başvurabilecek kişi ve kurumların yelpazesi genişletilmiş ve somutlaştırılmıştır. Cumhurbaşkanı 100. maddenin 1, 2, 3, 7 ve 9. bentlerinde öngörülen konularda, Milli Meclis 100. maddenin 3, 5, 7 ve 9. bentlerinde öngörülen konularda, milletvekillerinin en az beşte biri 100. maddenin 1 ve 3. bentlerinde öngörülen konularda, Hükümet 100. maddenin 1, 6, 8 ve 9. maddelerinde öngörülmuş konularda başvuruda

bulunabilecektir. 2005 değişiklikleriyle yerel yönetimlere kendi Anayasal haklarını ihlal eden düzenlemelerle ilgili olarak başvuru hakkı tanınmıştır. Ayrıca Anayasayla ilk kez bireysel başvuru hakkı öngörülmüştür. Mahkemeler, Başsavcı, (incelediği davayla ilgili düzenlemelerin Anayasaya uygunluğu) Ombudsman, (parlamanotnun çıkardığı kanun ve kararlarının, Cumhurbaşkanı emirlerinin, Hükümetin, Başbakanın ve yerel yönetimlerin kararlarının Anayasaya uygunluğu) Cumhurbaşkanı ve milletvekili adaylarına da (100. maddenin 3.1. ve 4. bentleri konusunda) başvuru hakkı tanınmıştır.(md. 101)

Son dönemde Ermenistan Anayasa Mahkemesi Ermenistan ve Türkiye arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesini öngören protokoller konusunda verdiği görüş nedeniyle gündeme gelmiştir. 12 Ocak 2010'da Ermenistan Anayasa Mahkemesi Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesine ilişkin protokolleri anyasaya uygun bulmuştur. Fakat bu konudaki gerekçeli kararda Türkiye'nin kabul edemeyeceği ön şartlar da ileri sürülmüştür. Mahkemeye göre protokol metninde yer alan tarih alt komisyonu 1915 olaylarının "soykırım" olduğunun uluslararası alanda tanınmasını desteklemek amacıyla kurulacaktır. Protokolün "karşılıklı sınıra saygı duyulması" yönündeki hükmüyle

ilgili yapılan yorumda, bu maddenin, yalnızca bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti’nin kurulmasından, yani 1990’dan sonra yapılan anlaşmalar için geçerli olduğuna hükmedilmiştir.⁵⁵

Sonuç

Ermenistan’da Anayasal dönüşüm süreci tarihsel gelişim açısından çok yeni sayılabilir. Nitekim 1918-20’de kısa süreli bağımsızlık döneminde Ermenistan herhangi bir yazılı anayasaya sahip olmamıştır.

Sovyetler Birliği döneminde Ermenistan, diğer cumhuriyetler gibi dönemin yasal terminolojisinde geçen bir “müttefik cumhuriyet” olarak adlandırılrsa da, yetki ve hakları son derece sınırlı ve merkeze bağlı bir ülke konumunda olmuştur. Bunun yanına komünist ideolojisini ve parti hegemonyasını da eklediğimiz zaman, merkez-çevre ilişkilerinde her hangi bir serbestliğe sahip olmadığını görebiliriz. Buna göre, diğer Sovyet Cumhuriyetleri gibi, Ermenistan’ın da o dönemde yürürlükte olduğu Anayasaları Rusya Federasyonu’nun, daha sonra da Sovyetler Birliği’nin Anayasasının aynı idi.

Ermenistan bağımsızlık mücadelesi döneminde, diğer Sovyet Cumhuriyetleri gibi yürürlükteki Anayasaya değişiklikler yapılmasıyla reformlar yoluna gitmiştir. Daha sonra Bağımsızlık Bildirgesi’ni kabul ederek, buna Anayasasının üzerinde olan bir statü kazandırmıştır. Anayasal dönüşüm sürecinde dönemin siyasi ve ideolojik ortamı, o günün koşulları, Anayasa yapımını da etkilemiştir. Ermenistan’ın önce demokratikleşme ve sonra bağımsızlık süreci “soykırımın dünyada tanınmasına çalışmak”, “tarihi Ermenistan toprakların anavatana birleştirilmesi”, “Büyük Ermenistan” gibi söylemler üzerine geliştirilmiş, bu süreçte komşu ülkelere karşı toprak iddiaları da gündeme getirilmiştir. Tüm bunlar Bağımsızlık Bildirgesi’ne açık şekilde, 1995 Anayasası’na ise açık ve dolaylı şekilde yansımıştır. Ne yazık ki, 2005 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri sırasında bu atıflardan vazgeçilmemiştir.

Demokrasiye geçiş sürecinde istikrarlı bir Anayasasının meydana getirilmesi, bütün toplumsal ve siyasi güçlerin, yani toplumda aritmetik çoğunluktan ibaret olmayan gerçek çoğunlukların uzlaşmasına bağlıdır.⁵⁶ Toplumsal mutabakatın sağlandığı bir ortamda yapılacak Anayasa karşılıklı sorumluluk anlayışı içinde pazarlıklar, tavizler ve uzlaşmalar sonucunda ortaya çıkar. Bu şekilde ortaya çıkan Anayasasının bir takım belirsiz hükümler içermeye ihtimalinin olmasına rağmen, her ne kadar bütün taraflar için “en iyi Anayasa” olarak görülmesi de, en azından “ehven-i şer” olarak kabul

55 “Türkiye’yi şoke eden karar!”, <http://www.etikhaber.com/content/view/full/83083/48/>, 19.01.2010.

56 Miguel, H., “Demokrasiye Geçiş ve Anayasal Tercihler”, BDT Ülkelerinde Demokrasiye Geçiş ve Anayasa Yapımı (Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu – Türk Demokrasi Vakfı). Ankara 1993. s. 37-38.

edilebilir.⁵⁷ Ermenistan Anayasası'nı bu çerçevede değerlendirdiğimiz zaman, gerek 1995 yılı metninin, gerekse 2005 yılında kabul edilen metnin sağlıklı bir mutabaka sonucunda ortaya çıkmadığını görmekteyiz. Birçok eski Sovyet Cumhuriyetlerinin yeni Anayasalarından farklı olarak, Ermenistan Anayasası (2005) bir "lider Anayasası" değildir. Fakat bunun bir "iktidar Anayasası" olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Anayasa tasarısının hazırlanmasından ve kabulüne kadar olan dönemde iktidarın süreç üzerinde tasarruf potansiyelinin yüksek olduğu ve bu potansiyeli kullandığı unutulmamalıdır. Bugün yürürlükteki Anayasayı eleştiren güçlerin, yarın iktidar oldukları zaman yeni bir Anayasa yapıp yapmayacakları şüphelidir. Fakat bu tür eleştiriler, en azından Anayasanın meşruluğu sorununun yoğun şekilde tartışılmasına ve kuşku altında kalmasına neden olmaktadır.

57 Özbudun, E., *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara, 1993, s. 116.